

Land-Acquisition Policies and Social Reactions: A Case Study of the Directorate of Private Estates — West during Reza Shah's Reign (1304–1320)

Motaleb Motalebi*

Abstract

Immediately after his accession, Reza Shah established an organization to administer and develop his real estate holdings, titled the Directorate of Private Estates. The primary purpose of these organizations was further acquisition and the consolidation of dispersed lands and properties. Naturally, the transfer of lands to Reza Shah did not meet with the agreement and consent of all tenants and owners, and this became particularly evident after Reza Shah's forced abdication in September 1941, when a flood of complaints and petitions against the Directorate of Private Estates emerged. In this study only the reactions of tenant farmers and owners to Reza Shah's expropriation efforts during his sixteen-year reign are examined. The central question of this research, therefore, is what kinds of actions tenants and landowners took in response to the loss of their lands. Using a descriptive-analytical method and relying on unpublished archival documents, the study seeks to answer this question. The geographic position of the Directorate of Private Estates — West, adjacent to the Iraqi border, was a factor that prompted tenants and landowners to resort to legal or military responses, or led tenants to collective actions; the most common collective response, as before, was mass migration across the border.

Keywords: Directorate of Private Estates — West, Reza Shah, Kermanshah, landowners, reactions.

* Assistant Professor of History, Documentation Research Institute, National Documentation and Library Organization of Iran, Tehran, Iran, m-motalebi@nali.ir

Date received: 08/12/2025, Date of acceptance: 11/05/2026

Introduction

The establishment of the "Private Estates Department" in the winter of 1925 (Dey 1304), coinciding with the consolidation of Reza Shah's power and the reorganization of the monarchical apparatus, marked the beginning of a process aimed at centralizing land ownership under the imperial institution and creating a cohesive domain of estates under the direct control of the government. This department, organized under the Office of Special Accounts of the Imperial Court, was tasked with unifying, developing, and stabilizing Reza Shah's previous scattered properties and adding new territories to them. Consequently, land acquisition became one of the primary priorities of the Private Estates Department and was pursued with greater intensity and cohesion in various regions—notably Kermanshah and the northern coastal areas.

The Private Estates Department employed three methods for land acquisition: exchange, cash purchase, and forcible seizure.

From an official perspective, the most common and "legal" tool was exchange with Khaliseh lands (state-owned lands); this meant that landowners were obliged to relinquish their properties in return for receiving plots of Khaliseh land. Many of these replacement lands were incomparable to the original properties in terms of both size and quality, yet they appeared as a "legitimate" method that was ostensibly legal. Cash purchases were mostly utilized for smallholders, while in rare cases, when landowners or peasants were accused of "rebellion," forcible seizure and direct dispossession of land occurred. Although the drafting of contracts (*Ghabaleh*) and the preparation of official documents were ostensibly observed, the reality was that this process was carried out under military supervision and through the application of administrative and security pressures.

A wide spectrum of peasants, landowners, and smallholders were dissatisfied with the surrender of their lands; however, the closed political atmosphere and the pervasive authority of the military caused many of them to remain silent in the face of the Department's policies. Nevertheless, a significant portion of peasants and landowners did not remain silent, manifesting actions proportional to their social standing, economic capacity, and environmental circumstances. These actions varied from limited and covert protests to overt and collective reactions, and from legal pursuits to various forms of migration and resistance. The widespread wave of complaints and petitions following September 1941 demonstrated that dissatisfaction had accumulated intensely throughout the years of Reza Shah's reign.

Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical method, relying on unpublished archival documents. It aims to provide a more precise understanding of the processes of social resistance, the mechanisms of state power projection, and the structural impact of land appropriation policies on the rural and tribal fabric of Kermanshah.

Discussion and Results

The findings indicate that the border position of the western private estates—particularly its proximity to Iraq—offered diverse opportunities for resistance. In some instances, this facilitated behaviors such as filing legal complaints, localized confrontations with estate agents, and mass migration across the border. Thus, the reactions of farmers and landowners were not monolithic but rather a multi-layered phenomenon, social in nature and deeply dependent on local conditions.

Conclusion

The results demonstrate that despite the closed political climate of the era, farmers and landowners were by no means passive; they responded to Reza Shah's land appropriation and the administration of private estates in accordance with their environmental circumstances. The geographical location of the western estate administration, situated near the Iraqi border, served as a catalyst that prompted landowners toward legal or military responses, and led farmers toward collective actions—the most common of which, following historical precedents, was mass migration across the border.

Bibliography

- Derakhshani, A. A. (n.d.). *Memoirs of Colonel Ali Akbar Derakhshani*[In Persian]
- Karami, Shayan., & Rahmanian, D. (2019). "Private Ownership in Kermanshah (First Pahlavi Era)," *Journal of Local History of Iran*, Vol. 8, No. 1 (Serial No. 15), pp. 91–104. doi: 10.30473/lhst.2020.33181.1903. [In Persian]
- Motalebi, M. (2024). "An Investigation into the Structure and Function of the West Private Estates Department (1925–1941)," *Documentary Research of the Islamic Revolution*, Vol. 6, No. 12, pp. 272–322. doi: 10.22034/irs.2025.511849.1270. [In Persian].
- Motalebi, M., & Gholami, S. (2025). "The Social and Developmental Consequences of the Expansion of Reza Shah's Private Estates in Kermanshah," *Historical Researches*, Vol. 17, No. 2 (Serial No. 66), pp. 61–78. doi: 10.22108/jhr.2025.145537.2797. [In Persian]

Gholami, S., & Motalebi, M. (2025). "The Economic Consequences of the Expansion of Reza Shah's Private Estates in Kermanshah (1925–1941)," *History of Islam and Iran*, pp. 35–65. doi: 10.22051/hii.2025.51389.3041. [In Persian]

Archival Sources

National Library & Archives of Iran (SAKMA)

SAKMA, File No.: 1044/230

SAKMA, File No.: 167/320

SAKMA, File No.: 29247/310

SAKMA, File No.: 3174/230

SAKMA, File No.: 59706/240

SAKMA, File No.: 59708/230

SAKMA, File No.: 8072/230

SAKMA, File No.: 8108/230

SAKMA, File No.: 59703/230

SAKMA, File No.: 20528/230

SAKMA, File No.: 2104/230

SAKMA, File No.: 59821/230

SAKMA, File No.: 16548/230

SAKMA, File No.: 1747/230

SAKMA, File No.: 163/320

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: مطالعه موردی اداره املاک اختصاصی غرب در دوره رضاشاه (۱۳۰۴-۱۳۲۰)

مطلب مطلبی*

چکیده

رضاشاه بلافاصله پس از پادشاهی تشکیلاتی برای اداره و توسعه کمی و کیفی املاک و مستغلات خویش، با عنوان اداره املاک اختصاصی تشکیل داد. وظیفه و هدف نخستین این تشکیلات تملک بیشتر و یکپارچه‌سازی املاک و مستغلات پراکنده بود. طبیعتاً واگذاری زمین‌ها به رضاشاه مورد توافق و رضایت همه زارعین و مالکان نبود و این امر به ویژه پس از استعفای اجباری رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰ که سیل عظیمی از شکایت و دادخواهی علیه اداره املاک اختصاصی شکل گرفت، خود را نشان داد. در این پژوهش با علم به دعاوی و شکایت‌های پس از شهریور ۱۳۲۰، صرفاً واکنش زارعین و مالکان به تملک‌خواهی رضاشاه در دوره شانزده ساله پادشاهی وی بررسی خواهد شد. بنابراین ابهام این پژوهش نوع کنش زارعان و مالکان در قبال از دست دادن اراضی آنها است. تلاش بر آن است که با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد منتشرنشده آرشیوی به آن پاسخ داده شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد موقعیت جغرافیایی قلمرو اداره املاک غرب، که در جوار مرز عراق قرار داشت، عاملی بود که زارعین و مالکان را نسبت به تصاحب زمین‌هایشان به واکنش‌های حقوقی، نظامی و یا واکنش‌های گروهی همچون کوچ دسته‌جمعی به آن سوی مرزها بود، وا می‌داشت.

کلیدواژه‌ها: املاک اختصاصی غرب، رضاشاه، کرمانشاهان، صاحبان زمین، واکنش‌ها.

* استادیار تاریخ، پژوهشکده اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران، m-motalebi@nali.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۱

۱. مقدمه

پس از تشکیل اداره املاک اختصاصی در ذیل دفتر محاسبات مخصوص شاهنشاهی در زمستان ۱۳۰۴ تملک بیشتر و یکپارچه‌سازی اراضی اگر نه تنها هدف که یکی از اولویت‌ها و نخستین اهداف این تشکیلات بود. اداره املاک اختصاصی به یکی از سه طریق؛ معاوضه، خرید و تصرف عدوانی اراضی را تصاحب می‌کرد. رایج‌ترین و به ظاهر قانونی‌ترین روش تصاحب، تبدیل و معاوضه املاک مورد نظر با زمین‌های خالصه بود. با این روش در عوض تصاحب املاک مالکین، زمین‌هایی در مناطقی خارج از محدوده املاک اختصاصی که معمولاً بیشتر از زمین‌های خالصه ذهاب بود، واگذار می‌شد. یکی دیگر از طرق تصاحب زمین، خرید نقدی بود، خرید نقدی بیشتر مربوط به خرده‌مالکین بود؛ این دسته از صاحبان زمین، در قبال واگذاری زمین خود، وجهی دریافت می‌کردند. در کنار این دو روش، نوع دیگر تملک و ضبط زمین، تصرف عدوانی و یا به عبارت بهتر غصب املاک بود. این روش بسیار به ندرت روی می‌داد و فقط در مورد املاک مالکان و خرده‌مالکانی که اتهام کلی «تمرد» دریافت می‌کردند، اعمال می‌شد. تملک تدریجی زمین‌های کشاورزی، مراتع و ... و ضمیمه شدن آنها به املاک رضاشاه مفت و مجانی و بدون ضابطه نبود و حداقل صورت ظاهری معامله و ابعاد حقوقی مربوط به آن از جمله تنظیم قباله و سند رسمی و پرداخت رعایت می‌گردید. با این وجود طیف عظیمی از زارعین و مالکین از واگذاری زمین‌هایشان راضی نبودند اما با توجه به شرایط حاکم بر آن دوره، بخش زیادی از آنها در مقابل اقدامات اداره املاک، سکوت کردند. در مقابل بخش قابل توجهی از زارعین و مالکین در قبال اقدامات اداره املاک اختصاصی و از دست دادن زمین‌هایشان، منفعل نبوده و با توجه به موقعیت و شرایط محیطی، کنش‌هایی را انجام دادند و به طریقی نارضایتی خود را از واگذاری زمین‌هایشان ابراز کردند. این نارضایتی‌ها پس از شهریور ۱۳۲۰ با طرح دعاوی و دادخواست‌های پرشمار در نواحی ساحلی شمال و کرمانشاهان خود را نشان داد. در این پژوهش تلاش می‌شود بر کنش و واکنش زارعین و مالکین در دوره شانزده ساله سلطنت رضاشاه در قبال تصاحب املاکشان تمرکز شود. بنابراین ابهام پژوهش حاضر این است که با توجه به خفقان سیاسی و جو حاکم در آن برهه زمانی، عکس‌العمل زارعین و مالکین در قبال از دست دادن زمین‌هایشان چگونه بود.

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد منتشر نشده آرشیوی به بررسی واکنش‌های زارعین و مالکان در برابر سیاست‌های تملک اراضی اداره املاک

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: ... (مطلب مطلبی) ۲۷۳

اختصاصی غرب می‌پردازد. روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر مطالعه اسناد آرشیوی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران بوده و تحلیل داده‌ها با توجه به چارچوب توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است.

به نظر می‌رسد با وجودی که بخش قابل توجهی از زارعین و مالکین نسبت به اقدامات اداره املاک اختصاصی غرب و واگذاری زمین‌هایشان به آن ناراضی بودند، اما جو حاکم بر آن برهه و خفقان سیاسی و تسلط نظامیان بر اداره امور املاک اختصاصی فرصت عرض اندامی نیافتند. با این وجود موقعیت جغرافیای قلمرو املاک اختصاصی غرب و همجواری با عراق سبب شد که زارعین این محدوده به تمامی در قبال اقدامات اداره املاک منفعل نبوده و با توجه به شرایط موجود، بخش قابل توجهی از آنها کنش‌هایی از شکایت علنی به دادگستری، اقدامات نظامی علیه دست‌اندارکن آن و نهایتاً کوچ دسته‌جمعی به عراق به نشانه نارضایتی از اقدامات اداره املاک بروز دادند.

۲. پیشینه پژوهش

ادبیات مرتبط با املاک اختصاصی رضاشاه، به‌رغم اهمیت گسترده این پدیده در فهم سازوکار قدرت و مالکیت در دوره پهلوی اول، محدود و پراکنده است. محدود آثاری مستقیماً به املاک اختصاصی غرب پرداخته‌اند، از جمله مقاله «ملکیت اختصاصی در کرمانشاه (پهلوی اول)» نوشته شایان کرمی و داریوش رحمانیان (۱۳۹۶)، اطلاعاتی درباره سازوکار شکل‌گیری و گسترش این املاک عرضه می‌کند؛ با این حال، محور اصلی آن تحلیل تأثیر نوع مالکیت شاهنشاهی بر کشاورزی و ساختار بهره‌برداری از زمین است، نه واکنش‌های اجتماعی و حقوقی صاحبان زمین. در مقاله «بررسی ساختار و کارکرد تشکیلات اداره املاک اختصاصی غرب (۱۳۰۴-۱۳۲۰)» نوشته مطلب مطلبی، تمرکز بر جنبه‌های سازمانی و فنی اداره املاک است و کنش زارعان در برابر فرایندهای تملک، موضوع محوری پژوهش محسوب نمی‌شود. مقاله «پیامدهای اقتصادی گسترش املاک خصوصی رضاشاه در کرمانشاهان (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه.ش)» نوشته شهرام غلامی و مطلب مطلبی (۱۴۰۴) با تکیه بر ساخت کارخانه قند شاه‌آباد و کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی بر پیوند میان کشاورزی و صنعت و افزایش بهره‌وری املاک اختصاصی غرب تمرکز دارد. همچنین مقاله «پیامدهای اجتماعی و عمرانی گسترش املاک خصوصی رضا شاه در کرمانشاهان» نوشته مطلب مطلبی و شهرام غلامی (۱۴۰۴) بر پیامدهای اجتماعی این تشکیلات از جمله

شکل‌گیری نخستین کارگران صنعتی و بهبود نسبی بهداشت و توسعه ارتباط شهر و روستا متمرکز است. کتاب «تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان» نیز، که در واقع مجموعه‌ای از یادداشت‌های عباس سپهر گرگانی در روزنامه کوشش پس از شهریور ۱۳۲۰ است، بیشتر گزارشی تاریخی و روایی از املاک شمال محسوب می‌شود. در کنار این آثار، در برخی پژوهش‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی یا تاریخ محلی، اشاره‌هایی کوتاه و گذرا به چگونگی تصاحب اراضی توسط دولت رضاشاهی وجود دارد؛ اما محوریت این آثار عمدتاً به واکنش‌های پس از سقوط رضاشاه محدود شده است و دوران سلطنت او همچنان کم‌بررسی مانده است. بدین‌سان، خلأ پژوهشی قابل توجهی وجود دارد: کنش‌ها، مقاومت‌ها و سازوکارهای مواجهه زارعان و مالکان با سیاست‌های تملک اجباری در خود دوره ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰، نه در دوره‌ای که امکان شکایت و اعتراض پس از شهریور ۱۳۲۰ فراهم شد. نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با تمرکز بر همین خلأ، می‌کوشد واکنش‌های زارعین و مالکان را در زمان رخداد سیاست‌های تملک و در چارچوب فضای امنیتی و اداری آن دوره تحلیل کند؛ تحلیلی که می‌تواند درک روشن‌تری از الگوهای قدرت، مالکیت، و مقاومت اجتماعی در ساخت دولت مدرن رضاشاهی به دست دهد.

۳. شکل‌گیری و توسعه اداره املاک اختصاصی غرب

بر اساس شواهد و داده‌های موجود رضاشاه قبل از سلطنت، املاک و مستغلاتی در کرمانشاه تحت مالکیت داشت. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۳) اما با استناد به اسناد موجود نمی‌توان از کم‌وکیف دقیق املاک وی قبل از سلطنت اطلاعاتی به دست آورد. کهن‌ترین سند موجود که به املاک رضاشاه در کرمانشاهان اشاره دارد مربوط به تیرماه ۱۳۰۵/ جولای ۱۹۲۶م است. (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۳) با این وجود و با استناد به مهر رسمی املاک اختصاصی در کرمانشاهان مشخص می‌شود که تشکیلاتی با عنوان «املاک غرب» در سال ۱۳۰۴ فعالیت داشته است. همچنین با استناد به سجع مهر این اسناد که از عنوان «اعلیحضرت اقدس پهلوی» بهره برده، روشن است این عنوان به دوره پس از تغییر سلطنت در آذر ۱۳۰۴/ دسامبر ۱۹۲۵م. تعلق دارد، به عبارت دیگر برهه زمانی پایان سال زراعی ۱۳۰۴/۱۹۲۵م. را شامل می‌شود که حاوی دو نکته مهم است: نخست، این‌که رضاشاه، قبل از سلطنت، در کرمانشاه املاکی را در اختیار داشته است. دوم، این‌که بلافاصله

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: ... (مطلب مطلبی) ۲۷۵

پس از تکیه بر سریر سلطنت، تشکیلاتی برای اداره و توسعه این املاک ایجاد شده است. (ساکما، پرونده شماره ۵۹۷۰۳/۲۳۰)

هسته اصلی و نخستین املاک اختصاصی غرب در هارون‌آباد و گیلان بود. از این هسته بود که به تدریج املاک در جهات چهارگانه گسترش یافت. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۸۲۱/۲۳۰) اسناد موجود نشان می‌دهد که در همان سال نخست، اداره املاک فعالیت‌هایی از ماهیدشت در شمال هارون‌آباد تا سومار و شیروان چرداول در ایلام امروزی داشته و طی این فعالیت‌ها، زمین‌هایی خریداری کرده است که به نوعی طرح کلی مناطقی که بعدها به صورت یکپارچه، جزو املاک شاهنشاهی گردید، در همان سال نخست شکل گرفت و در سال‌های بعد خرید و ضبط زمین‌ها تا تکمیل یکپارچگی املاک ادامه یافت. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۸/۲۳۰)

ایجاد و حفظ یکپارچگی املاک شاهنشاهی یکی از اولویت‌های اداره املاک از آغاز تا شهریور ۱۳۲۰/ سپتامبر ۱۹۴۱م. باقی ماند (ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰/۱۶۷) و فعالیت رؤسای اداره املاک در این چارچوب دنبال شد که کلیه زمین‌ها و مراتع از ماهیدشت در شمال تا سومار در جنوب به صورت کامل تحت مالکیت رضاشاه درآمد و هیچ‌گونه مالکیتی از زمین‌های زراعی گرفته تا مراتع و کارگاه‌ها و کارخانه‌ها در جغرافیای مورد نظر باقی نماند. این پروسه در سال ۱۳۱۸/۱۹۳۹م. تکمیل شد (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۵۴۸/۲۳۰) که حاصل آن منطقه‌ای با طول ۲۴۰ و عرض ۱۵۰ کیلومتر بود. (ساکما، پرونده شماره: ۱۷۴۷/۲۳۰) این مساحت شامل تمام جغرافیای ماهیدشت، شاه‌آباد، گیلان غرب، ایوان غرب، شیروان و چرداول و ایلام بود.

۴. واکاوی واکنش‌های اجتماعی: گونه‌شناسی مقاومت در برابر سلب مالکیت

کمتر از یک‌ماه پس از استعفای اجباری رضاشاه، خوانین و مالکان کرمانشاهان که املاک آنها در دوره شانزده ساله سلطنت وی به انحاء مختلف به تملک رضاشاه درآمده بود دادخواست‌ها و دعاوی را مطرح کردند. در ۱۴ مهر ۱۳۲۰/ ۶ اکتبر ۱۹۴۱م. سرهنگ غلامحسین خان دنبلی در نامه‌ای به وزارت دارایی، توصیه کرد با نظر مساعد به دعاوی آنها رسیدگی شود و همچنین «کمیونی از اشخاص صلاحیت‌دار» را برای بررسی این دعاوی پیشنهاد داد. (ساکما، پرونده شماره: ۲۰۵۲۸/۲۳۰) این توصیه آشکار سرهنگ غلامحسین دنبلی که از شخصیت‌های وفادار به رضاشاه بود، تا جایی که از او با عنوان خدمت‌گذار

«صدیق یگانه آن آستان مقدس» یاد شده است، (ساکما، پرونده شماره: ۲۱۰۴ / ۲۳۰) و بیش از دوازده سال فرماندار نظامی باوندپور و رئیس املاک شاهنشاهی غرب بود. در حکم تأیید غیرمستقیم و در عین حال قدرتمند این واقعیت است که در طول سال‌های متمادی، فرآیندهای به ظاهر قانونی و ثبت‌شده در دفاتر اسناد رسمی، در پشت پرده، آکنده از زور، اجبار، تهدید و نقض سیستماتیک حقوق مالکیت بوده است. اگر تمامی معاملات از خرید و معاوضه داوطلبانه، منصفانه، عادلانه و با رضایت کامل قلبی طرفین انجام گرفته بود، چه ضرورتی داشت که بلافاصله پس از سقوط رضاشاه، یکی از معماران و مجریان ارشد آن در منطقه، با چنین شتاب و اصرار غیرمعمولی، خواستار رسیدگی «مساعد» به شکایات شود؟

با این تفاسیر، حداقل بخش عمده کسانی که تن به فروش و یا معاوضه املاک خود دادند، نه از روی میل بلکه با اکراه و از سر ناچاری بود و طبیعتاً پس از استعفای رضاشاه، جاری شدن سیل عظیم دادخواست‌ها، عرایض و شکوایه‌ها امری طبیعی تلقی می‌شد.

پژوهش حاضر تلاش دارد به واکنش‌های پس از شهریور ۱۳۲۰ ورود نماید و در اینجا صرفاً به چگونگی واکنش مردم و امکانات و اختیاری که برای واکنش و اعتراض داشتند، بسنده خواهد. با این حال، حتی بدون ورود به محتوای این دادخواست‌ها، نمی‌توان از کنار این واقعیت به سادگی گذشت که حجم عریضه‌ها و دادخواست‌ها علیه اداره املاک و عمال آن پس از شهریور ۱۳۲۰ چنان زیاد است که به سختی می‌توان صحت ادعاهای مطرح شده در آنها را تأیید و باور نمود. همین حجم عظیم و سیل‌آسا، خود به تنهایی گویاترین شاهد و قوی‌ترین شاخص غیرمستقیم برای سنجش عمق نارضایتی، انباشت خشم و گستره بی‌عدالتی در طول دوره پیشین است. این که به ناگاه، خروشی کور و گسترده از شکایات از زیر خاکستر سکوت اجباری شانزده ساله سر برمی‌آورد، به خودی خود نشان می‌دهد که این صداها، و این اعتراضات پیش از این نیز وجود داشته، اما فاقد هرگونه امکان، اختیار و مجرای امن برای بروز و بیان بوده است. یکی از این عریضه‌های جمعی خرده مالکان کلهر به مجلس شورای ملی، نمونه‌ای است گویا از آنچه برای سال‌ها در سینه‌ها حبس شده بود. ادعاهای تلخ و تکان‌دهنده آنان مبنی بر اینکه عمال املاک شاهنشاهی آنها را تحت فشار قرار داده و وادار کرده است که «قطعات املاکی که در کلهر دارید باید بشاه داده و تعویض آن در ذهاب املاک خالصه دولتی به شماها داده شود.» همچنین در ادامه این عریضه آمده است

با نهایت جبر و فشار مأمورین املاک سابق و عمال آن دوره سیاه و کالتنامه که سر تا سر آن جعلی و عاری از راستی بود از طرف مالکین تنظیم و املاک فدویان را با این نام غضب و از طرفی ذهاب که خالصه دولت و در واقع هیچ برابر املاک مغضوبه می‌باشد تحویل گرفته به جای آنکه عادلانه املاک مورد عوض ذهاب را بین صاحبان تقسیم نمایند بلکه ید طولای ظالمانه عاقبت املاک و عمال قبل فدویان را در قسمت کاشت و برداشت زمین‌های موروثی اجدادی خود مورد ظلم و تعدی قرار داد. تا بلاخره کار به بیچارگی و گدایی انجامید که عده‌ای ناگزیر به مهاجرت خاک بیگانه شده در آنجا از گرسنگی و بیچارگی کارشان به خود فروشی رسید. روزگار سیاه زندگانی خود را در پنجه ظلم خانمان سوز عمال املاک شاه سابق بدین عنوان رقت بار گردانید. (ساکما، پرونده شماره: ۱۰۴۴ / ۲۳۰)،

اگرچه این عریضه مربوط به دوره پس از ۱۳۲۰ است و صحت سنجی آن دشوار است، اما به خوبی منعکس‌کننده فضای احساسی است که در طول حکومت رضاشاه امکان بیان آشکار آن وجود نداشت. این فریادها، در واقع، بازتاب بیرونی شده همان سکوت‌های تحمیلی، ترس‌های درونی شده و رنج‌های انباشته سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ هستند. آنان نشان می‌دهند که در نبود فضای نقد، نارضایتی به کجاها می‌رود و چگونه خود را حفظ می‌کند تا در اولین فرصت ممکن سر برآورد.

بررسی اسناد باقی‌مانده از دوره سلب مالکیت، تصویری نسبتاروشن از طیف واکنش‌های جامعه در برابر اداره املاک شاهنشاهی به دست می‌دهد. این واکنش‌ها را می‌توان در سه شکل اصلی و متمایز دسته‌بندی نمود که هر یک، نه تنها بیانگر درجه متفاوتی از جسارت، ناامیدی و استراتژی بقاء، بلکه بازتابی گویا از کارآمدی یا ناکارآمدی کامل مجاری رسمی و میزان فشاری است که بر پیکره جامعه وارد می‌آمده است. این سه گونه عبارت بودند از: نوشتن عرض حال و عریضه به نهادهای بالادستی، طرح دادخواست و شکایت رسمی در دادگاه، و مهاجرت فردی و دسته‌جمعی به خارج از کشور.

۱.۴ فریاد در خفا: تظلم‌خواهی و عریضه‌نویسی

نخستین و رایج‌ترین شکل واکنش، روی آوردن به سنت دیرین «عریضه‌نویسی» بود. این اقدام که در چارچوب نظام سیاسی موجود و با پذیرش ضمنی سلسله مراتب قدرت صورت می‌گرفت، خود نشانه‌ای از عمق درماندگی بود. عریضه‌ها معمولاً با لحنی بسیار ملتمسانه، خاکسارانه و مملو از تأکید بر وفاداری به نظام و شاه نوشته می‌شد تا مبادا به

عنوان اعتراضی سیاسی تعبیر شده و به جای چاره‌جویی، بلای جان عارض شود. نخستین ردپای این واکنش‌ها را می‌توان در همان سال‌های نخستین فعالیت تشکیلات اداری-نظامی اداره املاک غرب ردیابی کرد. در رویه‌ای فراگیر، نه تنها زمین‌ها و مراتع، بلکه «وسایل آماده‌سازی و بهره‌برداری از زمین» که ستون فقرات معیشت روستایی را تشکیل می‌داد نیز از چشم طمع این تشکیلات در امان نماند. در این میان، «گاو» که هم نماد سرمایه‌گذاری خانوادگی، هم ابزار شخم زدن و خرمن‌کوبی، و هم منبع تأمین کننده بخش مهمی از معیشت یومیه بود، به کالایی استراتژیک برای مصادره تبدیل شده بود. در یک مورد عینی و مستند، گاوهای یکی از طوایف کلهر که به تعبیر اسناد، «در واقع وسیله تأمین بخش مهمی از معیشت یومیه آنها بود» از جانب اداره املاک شاهنشاهی به تصرف درآمد. این اقدام، با وجود به رسمیت شناخته شدن حقانیت مالکان توسط خود مجریان روند سلب مالکیت، به نتیجه‌ای عادلانه منجر نشد. سرهنگ محمد اسماعیل خان آیراملو، رئیس وقت اداره املاک غرب، در گزارشی به بودزجمهری «تعلق گاوها به طایفه مذکور و اینکه بخش مهمی از معیشت یومیه آنها وابسته به گاوها بود را مورد تأیید قرار داد.» با این حال، این اقرار رسمی به حقانیت یک طایفه، کوچک‌ترین تأثیری در بازگرداندن حقشان نداشت و «عرض حال و دادخواست چندین مرتبه آنها برای استرداد گاوها به نتیجه نرسید.» (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰/۵۹۷۰۸). این تناقض آشکار و فاحش بین اقرار به حقانیت از یک سو و امتناع از احقاق حق از سوی دیگر، ماهیت نمایشی نظام اداری حاکم را به خوبی عیان می‌سازد. پرونده حاجی علی خان اکبری که در اواخر مهر ۱۳۰۹/اکتبر ۱۹۳۰ جریان داشت، نمونه کاملی از پیچیدگی روابط قدرت، محدودیت‌های ذاتی عریضه‌نویسی، و تبعات درازمدت انباشت خشم و یأس در جامعه است. حاجی علی خان اکبری، یکی از بزرگ‌مالکان گیلان غرب و از اجاره‌داران نخست اداره املاک، به دلایل مبهمی که در اسناد تنها با عنوان کلی «تمرد» از آن یاد شده دستگیر و زندانی شد. اداره املاک بلافاصله املاک و مستغلات وی را به بهانه بدهی اجاره که حالا با زندانی شدن او دیگر امکان پرداختش وجود نداشت تصرف موقتی کرد. این اقدام، خانواده او را در ورطه فقر و بی‌پناهی رها ساخت. واکنش خانواده او، نشان از عمق فاجعه دارد. اولاد وی در عریضه‌ای به رئیس محاسبات مخصوص شاهنشاهی از «توقف چهار ساله املاک و مستغلات» شکایت کرده و با عباراتی به غایت ملتسمانه «استدعا و استرحام» نمودند که عواید چهار ساله را به جای بدهی محاسبه کرده، وی را آزاد و املاک را به ورثه بازگردانند (ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰/۵۹۷۰۶). خواهر وی نیز در

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: ... (مطلب مطلبی) ۲۷۹

سیزدهم مهر همان سال، با ذکر جزییاتی تکان‌دهنده از وضعیت خانواده، خطاب به رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی نوشت:

اخوی کمینه اکبری شاه‌آبادی را برای دو هزار تومان قرض، تمام املاک را توقف و در تصرف آقای سلطان یحیی خان مباشر سلطنتی می‌باشد و خود اکبری را هم آورده و در مرکز حبس نموده‌اند و تمام اهل عیال او بدون پرستار و در کمال ضلّت زندگانی می‌نمایند. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۴۰).

این جمله، گویای ویرانی زندگی خانواده‌ای است که نان آور خود را از دست داده و دارایی‌شان نیز در توقیف است.

پاسخ دستگاه حکومتی به این فریادها، از جهاتی قابل تأمل است. تنها سه روز پس از عریضه خواهر، رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی در گزارشی به رئیس دفتر امور املاک چنین می‌نویسد:

مطلب آن بعرض خاکپای مبارک ملوکانه ارواحنا فداه رسیده است... امر و مقرر فرمودند ابلاغ نمایم که قدغن نمایند تحقیقات بعمل آورده معلوم نمایند اظهارات عارضه راجع باملاک چه مأخذی دارد و عواید ملک او چه بوده، هرگاه املاک بیش از میزان طلب ارزش دارد ممکن است معادل طلب از املاک بفروش رسیده یا بترتیب دیگر مستهلک گردد و مازاد آن تخصیص برای مخارج کسان و عائله اکبری داده شود یا اینکه در صورت صحت شکایت ترتیب دیگری که مقتضی باشد برای اعاشه آنها بدهند که از حیث معیشت در عسرت و زحمت نباشند. (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۴۰).

این پاسخ را باید با دقت تحلیل کرد. از یک سو، نشان می‌دهد که مسائل حتی جزئی شکایت یک خواهر درباره برادر زندانی می‌توانسته «بعرض خاکپای مبارک... رسیده» و دستور مستقیم شاه را در پی داشته باشد که حاوی نکاتی به ظاهر انسانی توجه به معیشت خانواده، امکان فروش بخشی از املاک برای پرداخت بدهی است. اما از سوی دیگر، در هیچ‌کجای این دستور، بر بازگرداندن املاک یا آزادی وی تأکید نشده است. عبارت مبهم «ترتیب دیگری که مقتضی باشد» مجرای وسیعی برای تفسیرهای سلیقه‌ای و ادامه روند پیشین باقی می‌گذارد. به نظر می‌رسد در نتیجه این تظلم‌خواهی‌ها، حداقل بخشی از املاک رفع توقیف شده و وی از زندان آزاد شده است. با این حال، این موفقیت نسبی و ناتمام، نتوانست خشم انباشته شده و زخم‌های عمیق روحی او را التیام بخشد. تراژدی زندگی

حاجی علی خان اکبری در جریان تعویض املاک کلهرها (۱۳۱۵-۱۳۱۸) به اوج خود رسید. او که خود و املاکش بخشی از این معامله عظیم و پرحاشیه بودند، برای بار دوم و این بار در هیئتی رسمی تر قربانی شد. در جریان تقسیم زمین‌های خالصه ذهاب، نمایندگان چهارگانه؛ علی آقا اعظمی، محمود یاوری، امین الله اکبری و الهی مهرابی که خود به عنوان وکیل مالکان انتخاب شده بودند، با سوءاستفاده از موقعیت، زمین‌های حاصلخیز و مرغوب را برای خود و نزدیکانشان مصادره کردند. آمار موجود گویای عمق این اجحاف است: از «پنج هزار جفت» زمین خالصه معوضی، «تنها ۵۰۰ جفت آن بین خوانین و خرده مالکان تقسیم شد و باقی آن بین چهار نفر از روسای کلهر... تقسیم شد.» (ساکما، پرونده شماره: ۳۱۷۴ / ۲۳۰). حاجی علی خان اکبری، که از ابتدای شکل‌گیری املاک مصائب زیادی از زندان و تصرف اموال را متحمل شده بود، این بار نیز سهمی ناچیز و عمدتاً نامرغوب دریافت کرد. خشم فروخورده سال‌ها در یک آن فوران کرد و او که «مسبب و عامل اصلی این اجحافات را علی آقا اعظمی» می‌دانست، وی را در سال ۱۳۱۸ به قتل رساند و خود به بین‌النهرین گریخت (ساکما، پرونده شماره: ۳۱۷۴ / ۲۳۰). این واقعه خونین، که شدیدترین و خشن‌ترین واکنش در کل قلمرو اداره املاک شاهنشاهی غرب محسوب می‌شود، نقطه پایانی تراژیک بر زندگی مردی است که تمام راه‌های مسالمت‌آمیز دادخواهی را از عریضه‌نویسی تا تحمل زندان پیموده بود و در نهایت، تنها هنگامی که دیگر هیچ دری به رویش باز نمانده بود، به خشونت روی آورد.

نمونه دیگری از این روند، پرونده غلامشاه علوی پسر غلامرضاخان ابوالقادر، حاکم سابق پشتکوه (ایلام)، بود. وی در شکوائیه‌ای به دفتر محاسبات مخصوص مدعی شد که «۲۸ پارچه از املاک وی از جانب اداره املاک تصرف شده است». در این ماجرا نیز علیرغم اینکه رسیدگی «طبق فرمان پادشاه» در سال ۱۳۱۳ صورت گرفت کمیسیون بررسی کننده، املاک مورد ادعای وی را «املاک مسلمی بنام او تشخیص نداد» (ساکما، پرونده شماره: ۸۱۰۸ / ۲۳۰). با این وجود، در اقدامی که ظاهری انسانی داشت، مقرر گردید املاکی که سالانه دوازده هزار ریال درآمد دارد، به صورت بلاعوض به وی واگذار شود. اما طنز ماجرا در این بود که این زمین‌ها در فیروزآباد فارس قرار داشت و از قضا، «زمین‌های تصرفی ناصرخان قشقایی» بود (ساکما، پرونده شماره: ۸۱۰۸ / ۲۳۰).

۲.۴ شکایت مستقیم به دادگستری: رویارویی جسورانه با اقتدار مطلقه در عرصه قانون

در میان اسناد زیادی که عمدتاً روایتگر واکنش‌های منفعلانه یا فرارگونه مردم در برابر سیاست‌های سلب مالکیت است، یک گزارش منحصر به فرد و بسیار جالب توجه، دیده می‌شود. این گزارش، روایتگر تلاش یک شهروند با نام و امضایی مشخص برای احقاق حق خویش از مجرای یکی از نهادهای مدرن و به ظاهر مستقل حکومت، یعنی «دادگستری» است. این اقدام، داراب خان حیدری دارستانی را از توده رعایای منفعل متمایز می‌سازد و او را به سوژه‌ای فعال، واجد عاملیت و آشنا با مکانیسم‌های حقوقی عصر خود تبدیل می‌کند.

اقدام داراب خان حیدری دارستانی در تیرماه ۱۳۱۵ / جولای ۱۹۳۶، به خودی خود یک انقلاب خرد محسوب می‌شد. او در دادخواستی رسمی به «پارکه بدایت کرمانشاهان» به صراحت مدعی شد که «اداره املاک بدون خرید و رضایت و حتی معاوضه، زمین‌های وی را به نام رضاشاه و اداره املاک به ثبت رسانده است.» (ساکما، پرونده شماره: ۲۹۲۴۷ / ۳۱۰). این اتهام، اگرچه به لحاظ حقوقی ساده به نظر می‌رسد، اما در بستر سیاسی-اجتماعی آن زمان، دارای بار معنایی سنگینی بود. او عملاً سه پایه اصلی مشروعیت بخشی به کل پروژه تصاحب املاک یعنی «خرید»، «رضایت» و «معاوضه» را به چالش کشیده و آن را یک تصرف محض و غصب قانونی شده خوانده بود. این اقدام، پرده از رویه‌ای برداشت که اداره املاک در بسیاری از موارد، حتی به خود زحمت رعایت ظواهر قانونی را نیز نمی‌داد و مستقیماً و بدون هیچ سازوکار حقوقی پوششی، اقدام به ثبت املاک مورد نظر به نام رضاشاه می‌نمود. دارستانی نه تنها شکایت کرد، بلکه با پشتکار قابل تحسینی «به طور جدی و مستمر پیگیر پرونده بود» تا جایی که پارکه کرمانشاهان در گزارشی به وزارت عدلیه به «مراجعه مکرر» او برای پیگیری نتیجه اشاره کرده است (ساکما، پرونده شماره: ۲۹۲۴۷ / ۳۱۰). این پافشاری، نشان از حقانیت ادعای او و اطمینانش به مدارک معتبری داشت که در اختیار داشته است.

واکنش دستگاه حکومت به این شکایت شجاعانه، بسیار آموزنده و گویای ماهیت واقعی حکمرانی در آن دوره است. به جای آنکه پرونده در چارچوب یک دادرسی عادی و مستقل قضایی پیگیری شود، بلافاصله به یک مسئله امنیتی-اداری تبدیل گردید. این موضوع، زنجیره‌ای از مکاتبات را بین نهادهای به ظاهر جداگانه از «وزارت عدلیه» گرفته

تا «فرمانداری نظامی باوندپور» و «ریاست املاک شاهنشاهی» به راه انداخت. این ارتباط بین قوه قضائیه، نیروهای نظامی و نهادهای اقتصادی شاه، به وضوح نشان می‌دهد که چگونه این نهادها در مواقع لزوم، برای حفظ منافع مشترک بالادستی، دوشادوش یکدیگر عمل می‌کردند.

در این میان، پاسخ سرهنگ غلامحسین خان دنبلی که همزمان «فرماندار نظامی باوندپور» و «رئیس املاک شاهنشاهی غرب» بود نقش تعیین‌کننده و در عین حال ویرانگری ایفا کرد. دنبلی در پاسخ رسمی خود به وزارت عدلیه و ریاست وزراء، بدون آنکه وارد بررسی ادله و مدارک دارستانی شود یا حتی توضیحی در مورد چگونگی ثبت زمین‌ها به نام اداره املاک ارائه دهد، به ساده‌ترین و مقتدرانه‌ترین شکل ممکن، ادعاهای وی را «کذب محض» خواند (ساکما، پرونده شماره: ۲۹۲۴۷ / ۳۱۰). این حکم قضایی نظامی، از سوی ذی‌نفع اصلی پرونده یعنی همان کسی که اداره تحت امرش متهم به تصرف غیرقانونی شده بود صادر شد، و در واقع حکم مرگ حقوقی این پرونده بود. عبارت «کذب محض»، نه یک استدلال حقوقی، که یک تکذیب سیاسی-امنیتی بود که برای خفه کردن هرگونه صدای مخالفی طراحی شده بود.

نتیجه این رویارویی، قابل پیش‌بینی بود: بدین ترتیب به دادخواست و مراجعه مکرر داراب خان حیدری دارستانی با وجود در دست داشتن اسناد و مدارک معتبر ترتیب اثری داده نشد.

۳.۴ مقاومت منفی: مهاجرت به عنوان استراتژی مقابله

در میان انواع واکنش‌ها به سیاست‌های سلب مالکیت، «کوچ و مهاجرت دسته‌جمعی» را باید تلخ‌ترین و در عین حال گویاترین واکنش دانست. این پدیده، که در اسناد این دوره به وضوح قابل ردیابی است، مختص پایین‌ترین قشر زارعان و خرده مالکان ضعیفی بود که در میانه دو سنگ آسیاب گرفتار آمده بودند: از یک سو، نه یارای مخالفت در مقابل اداره املاک و عمال آن را داشتند و از سوی دیگر، امیدی هم به پیگیری حقوقی و قضایی و نتیجه دادن عرایض و تظلم‌خواهی نداشتند. مهاجرت، برای این قشر، نه یک انتخاب، که تنها راه گریز از نظامی بود که تمامی دریچه‌های امید به عدالت را به روی آنان بسته بود. این اقدام، در واقع، شکلی از اعتراض بود که فریاد خاموش شده در دادگاه‌ها و دفاتر اداری را با حرکت جمعی به سوی سرزمینی دیگر جایگزین می‌ساخت.

قرار گرفتن قلمرو اداره املاک غرب در نواحی سرحدی هم مرز با عراق به این فرآیند بعدی استراتژیک و تاریخی می‌بخشید. این مرز، نه یک خط صرفاً سیاسی، که یک «فضای زیستی-اجتماعی» به هم پیوسته بود. مردمان نواحی سرحدی کرمانشاهان به دلیل سابقه دیرین بیلاق و قشلاق و آمد و شد مداوم در دو سوی مرز، از «سرمایه اجتماعی» و «شبکه خویشاوندی» گسترده‌ای در آن سوی مرز برخوردار بودند. بسیاری از آنان دارای خویشاوندانی در عراق بودند و یا حتی بخشی از طایفه آنها تابعیت عثمانی سابق و سپس عراق را دارا بود. این پیوندهای فرامرزی، یک «پل اجتماعی» طبیعی ایجاد کرده بود که در مواقع بحران مانند زمانی که مورد بی‌مهری دستگاه حاکمه ایران واقع می‌شدند امکان گریز و پناهندگی را فراهم می‌ساخت. بنابراین، مهاجرت به بین‌النهرین در این برهه، یک بازگشت به سنت سابق بود؛ راهکاری آزموده شده برای بقا که در حافظه جمعی این جوامع ریشه دوانیده بود.

نمونه بارز و بزرگ‌مقیاس این پدیده را می‌توان در دشت ذهاب مشاهده کرد. این ناحیه، بر خلاف سایر مناطق کرمانشاهان که مالکیت در آنها ترکیبی بود، به صورت یکدست جزو «خالصه‌جات دولتی» محسوب می‌شد و زارعین آن به صورت «مستأجر اداره دارائی» فعالیت می‌کردند. موقعیت این زارعین، اگرچه مستأجر بودند، اما به دلیل رابطه مستقیم با دولت و ماهیت خالصه بودن زمین، از ثبات و شرایط نسبتاً بهتری برخوردار بود. اما نقش این ناحیه در پروژه توسعه املاک شاهی، نقشی محوری و قربانی‌گرا بود. خالصه‌جات ذهاب به عنوان «سهم تعویضی» مالکان و خرده‌مالکان کلهر، که زمین‌هایشان در شاه‌آباد، گیلان‌غرب، کوند و قصر ضمیمه املاک شاهی شده بود، در نظر گرفته شد.

این جابه‌جایی، برای زارعین بومی گوران و سنجایی که سابقه «تقابل و تخاصم مستمر» با کلهرها را در کارنامه تاریخی خود داشتند به معنای یک «فاجعه اجتماعی-اقتصادی» بود. موقعیت آنان از «زارعین اجاره‌دار دولت» به «رعایای اربابان جدید» — دشمنان دیرین — تنزل یافت. این تغییر، تنها یک جابه‌جایی مالک نبود، بلکه به معنای از دست دادن جایگاه اجتماعی، قرار گرفتن تحت سلطه رقبای تاریخی، و از بین رفتن آن حداقل امنیت و استقلال بود که در رابطه با دولت دارا بودند.

نتیجه این تحول، قابل پیش‌بینی بود. بخش قابل توجهی از این زارعین به ویژه طایفه «قلخانی» از ایل گوران که حاضر به پذیرش «موقعیت جدید» نبودند، تنها راه چاره را در ترک همه چیز یافتند. آنان «دسته جمعی به بین‌النهرین مهاجرت کردند». ابعاد این مهاجرت

به قدری گسترده بود که در اسناد، تعداد آنان «رقم قابل توجه دو هزار خانوار» ذکر شده است (ساکما، پرونده شماره: ۱۶۷ / ۳۲۰). پیامد این خروج جمعی، فاجعه‌ای همه‌جانبه بود «دهات آباد پر نعمت به ویرانه تبدیل شد و از یک طرف هم چون اتصال دهات از هم گسیخته شد» طبیعی بود که «درآمدهای وصولی از آنها تنزل قابل توجهی یافت». (ساکما، پرونده شماره: ۱۰۴۴ / ۲۳۰). این توصیف، تصویری روشن از فروپاشی کامل یک زیست‌بوم اقتصادی-اجتماعی را ارائه می‌دهد. برای آنان که مانند نیز زندگی بر مدار درگیری بود، تا جایی که «هر ساله کار به مداخله تیپ کرمانشاه می‌انجامید». (ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰ / ۱۶۳).

موج دوم مهاجرت، ریشه در شرایط کاری غیرقابل تحمل در خود املاک شاهنشاهی داشت. گروهی از زارعین املاک شاهنشاهی در ناحیه شیروان، «به دلیل شرایط کاری و اجحافات که از جانب کدخدایان و مباحران بر آنها اعمال می‌شد، دست به مهاجرت زدند». گزارش یک تاجر ایرانی مقیم بغداد به بوذرجمهری در سال ۱۳۱۷، پرده از سرنوشت این گروه برمی‌دارد. این تاجر تعداد آنان را «نزدیک به چهارصد نفر» ذکر کرده که «در نتیجه اقدام‌ها و اجحاف مسئولین اداره املاک متواری شده و در بغداد عملگی می‌نمایند». (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰).

این گزارش، از چند جهت حائز اهمیت است:

۱. تأیید منبع بی‌طرف: شکایت از زبان یک تاجر یعنی فردی نسبتاً بی‌طرف بیان شده است، نه خود زارعین.

۲. کم‌اثر بودن عریضه نویسی و اقدامات حقوقی: این تاجر به صراحت اشاره می‌کند که پیش از این، «پنج عریضه در این باب بطهران با پست هوایی فرستاده و نائل بجواب نشده است». این جمله، گویای ناامیدی از امکان نتیجه و بی‌اثر بودن عریضه‌نویسی حتی با پیگیری مکرر است. (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰)

۳. تنزل شغلی: تبدیل شدن از «زارع» در زادگاه خود به «عملگی» روزمزد در شهر بیگانه بغداد، به تنهایی گویای عمق فاجعه انسانی و اقتصادی است.

مهاجرت دسته‌جمعی این دو گروه، نشان داد که سیاست‌های اقتصادی-اجتماعی اداره املاک اختصاصی سبب شد که بخشی از شهروندان، ترک خانه و کاشانه، اجداد، و هویت خود را بر مانند در زیر سایه حکومت ترجیح دهند. این مهاجرت‌ها، نه تنها باعث خالی

شدن روستاها و کاهش تولید ملی شد، بلکه پیوند عاطفی و تاریخی مردم با سرزمین مادری را نیز سست کرد. اینجا بود که پروژه به ظاهر «ملی» توسعه املاک شاهی، به ضد خود تبدیل شد و به عاملی برای فرار سرمایه‌های انسانی و اجتماعی از کشور انجامید.

۵. سیاست‌های رسمی و مواضع نهاد سلطنت

به جرأت هیچ گزارشی در دوره رضاشاه، در ارتباط با اداره املاک شاهنشاهی در نواحی مختلف کشور در رسانه‌های عمومی نشده است و کمترین انعکاسی در مطبوعات و رسانه‌ها و به تعبیری در فضای عمومی چه در قالب مثبت یا منفی از این موضوع دیده نمی‌شود. به صورت آگاهانه اصرار زیادی به طرح نشدن حتی نام اداره املاک شاهنشاهی در سفرهای متعدد رضاشاه به کرمانشاه و نواحی شمالی کشور -که عمده اراضی وی در این مناطق بود- قابل توجه است. با توجه به این شرایط، طبیعتاً نمی‌توان توقع چگونگی واکنش و اقدامات اداره املاک در مطبوعات و فضای عمومی آن دوره داشت. در چنین فضایی معدود واکنش‌ها در قالب موارد پیش گفته بود.

مخاطب و طرف مکاتبه واکنش‌های معدود هم، دفتر مخصوص محاسبات بود. در این میان آنچه که مهم و قابل توجه است این که دفتر مخصوص شاهنشاهی به دلیل اهمیت حفظ ظاهری کلیه مظاهر یک معامله قانونی، تمامی دادخواست‌ها و عرض حال‌ها و تظلم‌خواهی‌ها را در کمترین زمان ممکن بررسی و تعیین تکلیف می‌کرد. بارزترین و مهم‌ترین ماجراهای حقوقی حوزه املاک غرب که به دخالت مستقیم رضاشاه انجامید، در ناحیه پنج و در سرمباشری پشتکوه (ایلام) روی داد.

علی اکبر درخشانی از ابتدای سال ۱۳۰۹ / ۱۹۳۰ م. به عنوان فرماندار نظامی پشتکوه و سرمباشر املاک آن ناحیه منصوب شد و تا تابستان ۱۳۱۵ / ۱۹۳۶ م. بیش از شش سال در این سمت باقی بود. درخشانی همچون سایر مدیران املاک شاهنشاهی تلاش بی‌وقفه‌ای برای گسترش اراضی تحت قلمرو خود، به هر طریق ممکن، داشت و با توجه به موقعیت و توان اجرایی او، حداقل در گسترش اراضی تحت قلمروش موفق ظاهر شد. اما اقدام وی بدون چالش و مخالفت نبود؛ به ویژه اینکه نواحی تحت قلمرو آنها در منطقه سرحدی قرار داشت و این موضوع امکانات بیشتری را به زارعین و خرده‌مالکین برای اعتراض می‌داد و به همان نسبت از توان مأمورین و به صورت کلی دولت برای برخورد جدی با آنها می‌کاست.

در نتیجه اقدامات وی شکایت‌های متعددی از جانب زارعین و خرده‌مالکین علیه او در ستاد ارتش طرح شد تا جایی که کفیل ستاد ارتش در ۲۰ تیر ۱۳۱۵ / ۱۱ جولای ۱۹۳۶م. دست به اقدام زد و وی را «منتظر خدمت» اعلام کرد. (درخشانی، بی‌تا: ۲۲۷) در شهریور همان سال و با استناد به گزارش هیأت تفتیش اعزامی به پشتکوه، درخشانی به اتهام «شکایت اهالی بسیار» دوباره در دادگستری مورد بازجویی قرار گرفت. (همان، ۲۲۹) پرونده وی در اداره محاکمات و دعاوی ارتش به مدت پانزده ماه دیگر بدون بازجویی در همان حالت باقی ماند و وی همچنان «منتظر خدمت» بود تا اینکه در آذر ۱۳۱۷ / دسامبر ۱۹۳۸م. در محاکمات ارتش وی مورد بازجویی قرار گرفت و سرانجام در فروردین / آوریل ۱۹۳۹م. در دادگاهی فوق‌العاده، علی‌اکبر درخشانی «به واسطه تعدی به رعایای منطقه مأموریت خود به ۱۸ ماه زندان» و همچنین پرداخت مبلغی نقدی محکوم شد. (همان، ۲۳۱)

به نظر می‌رسد علت تأخیر و کندی جریان پرونده درخشانی، ترس از واکنش رضاشاه بود. اداره محاکمات ارتش در مقابل شکایات متعدد زارعین و مالکین پشتکوه و آنچه که از آن با عنوان «شکایات اهالی بسیار» تعبیر شده و چگونگی واکنش رضاشاه مردد بوده است؛ چرا که پس از تعلیق خدمت درخشانی و وقفه ۱۵ ماهه محاکمه وی، چون واکنشی از جانب رضاشاه مشاهده نشد، جریان دادگاه ادامه یافت و نهایتاً به محکومیت نسبتاً شدید درخشانی انجامید. به نظر می‌رسد تا اینجای ماجرا رضاشاه از کم‌وکیف کار مطلع نبوده است. اما با درخواست تجدیدنظر درخشانی، رضاشاه از ماجرا مطلع شد و شخصا در این پرونده دخالت کرد.

درخشانی در کتاب خاطرات خود چنین آورده است: «وقتی مراتب از دادستانی ارتش به وسیله وزیر جنگ به اطلاع شاه رسید بلافاصله سرتیپ قریب، دادستان ارتش، احضار شد و حضورا وزیر جنگ و دادستان ارتش مورد تغییر و ناسزاگویی و فحش‌های مخصوص رضاشاه قرار گرفتند.» (همان، ۲۳۲) به دنبال آن هیأت دومی برای بررسی به پشتکوه اعزام شد که پس از چهل روز اقامت در ایلام و «بازجویی از ۹۷ نفر ساکنین نواحی مختلفه ایلام و افراد طوایف آن حدود بازجویی به عمل آمده و بی‌هیچ وجه مدارکی مبنی بر اخاذی سرهنگ درخشانی به دست نیامده است و هیچ‌کس هم شکایتی از عملیات سرهنگ معروض نداشته» است! (همان، ۲۳۳) در ادامه و با استناد به جوابیه‌ای که هیأت اعزامی دوم از تهران، جهت تبرئه سرهنگ درخشانی به ریاست بازرسی کل کشور ارسال

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: ... (مطلب مطلبی) ۲۸۷

می‌دارد نکات قابل توجهی به لحاظ موضوع مورد بررسی پژوهش حاضر در بردارد. این جوابیه در پنج بند تنظیم شده که بند الف آن در ارتباط با موضوع حاضر و به شرح ذیل است:

در قسمت تقسیم اراضی خالصه در منطقه پشتکوه و کبیرکوه با مراجعه به پرونده‌های مربوطه و طبق بازجوئی‌ها و اظهارات اشخاص از رعایای منطقه پشتکوه و کبیرکوه سرکار سرهنگ درخشانی مداخله مستقیم در تقسیم اراضی پشتکوه و کبیرکوه نداشته و انجام این کار طبق تقاضای افسر نامبرده به وسیله هیأت تقسیم اراضی اعزامی از مرکز و تشکیل کمیسیون‌های محلی از کدخدایان و ریش سفیدان و معتمدین محلی با حضور نمایندگان دارائی و فرمانداری به عمل آمده است و تا این تاریخ رعایای پشتکوه شکایتی از این تقسیم نکرده‌اند. (درخشانی، بی تا: ۵-۲۳۴)

پس از این گزارش اتهامات سرهنگ درخشانی «به کلی بی اساس» تشخیص داده شد و او تبرئه گردید. (همان، ۲۳۷) این رای همچنین به وسیله وزارت جنگ از طرف دادستانی ارتش به اطلاع رضاشاه رسید و مورد تصویب قرار گرفت. (همان، ۲۳۸)

جریان این پرونده نشان می‌دهد بیشترین اتهامات نامبرده در تصرف اراضی پشتکوه، به نفع املاک شاهنشاهی بود. شدت عمل وی سبب شد که اهالی و مالکین زیادی نسبت به اقدامات وی شاکی شوند و احتمالاً دادگستری و محاکمات ارتش بی اطلاع از ماجرا در نخستین بازجویی‌ها و صدور حکم، وی را متهم شناخت و علاوه بر صدور ۱۸ ماه زندان او را ملزم به استرداد اموال کرد، اما در این میان دخالت رضاشاه در پرونده، موضوع و جریان آن را به کلی تغییر داد و علاوه بر تبرئه کامل نامبرده، اتهامات وارد را به کلی بی اساس دانست. به نظر می‌رسد اقدامات وی در تصرف املاک با اطلاع رضاشاه و یا حداقل با رضایت وی انجام پذیرفته و در این سمت مورد تأیید شخص رضاشاه قرار داشته است؛ چرا که پس از این ماجرا و در شهریور ۱۳۱۹ / سپتامبر ۱۹۴۰ م. از جانب رضاشاه به سمت بازرس املاک اختصاصی ساحلی منصوب شد. (درخشانی، بی تا: ۲۴۲)

درخشانی در ادامه خاطراتش دلیل این انتخاب را اقدامات مثبت و مورد رضایت رضاشاه ذکر کرده است که با حداقل قرضه از وزارت دارایی اقدامات عمرانی قابل توجهی را انجام داده بود. البته نامبرده با نگاهی نقادانه به کارپردازان و سایر مباشرین املاک شاهنشاهی اظهار می‌دارد اقدامات عمرانی وی نتیجه «تشویق مردم» بوده و نه «کتک و شلاق». (درخشانی، بی تا: ۲۴۹)

۶. نتیجه گیری

بررسی چگونگی گسترش املاک رضاشاه در کرمانشاهان نشان می‌دهد که سیاست تمرکز زمین در دست دولت و سلطنت، تنها فرایندی از بالا نبود، بلکه تأثیرات عمیق و گاه ویرانگری بر زندگی زارعان و مالکان خرد برجای گذاشت. واکنش این گروه‌ها در برابر از دست دادن زمین‌هایشان یک‌دست نبود؛ بخشی با امید حفظ حداقل دارایی یا امنیت، ناگزیر به پذیرش شرایط جدید شدند، گروهی دیگر از راه شکایت، ترک زمین یا مهاجرت واکنش نشان دادند، و شماری نیز در سکوت و بی‌قدرتی، تغییر ساختار مالکیت را پذیرفتند.

اسناد و گزارش‌های محلی نشان می‌دهد که این سلب مالکیت، نه فقط جابه‌جایی حقوقی زمین، بلکه دگرگونی عمیقی در روابط اجتماعی و منزلت اقتصادی زارعان ایجاد کرد. زمین برای بسیاری از آنان صرفاً منبع معاش نبود، بلکه بخشی از هویت و پیوند اجتماعی‌شان محسوب می‌شد. از این رو، خلع ید زارعان از املاکشان را باید به منزله‌ی گسستی در بافت اجتماعی و اقتصادی روستاهای بخشی از کرمانشاهان دانست.

در نتیجه، مطالعه تجربه‌ی کرمانشاهان آشکار می‌کند که سیاست‌های زمین رضاشاه، در عین تثبیت اقتدار دولت مرکزی، نوعی بی‌ثباتی در میان طبقات فرودست روستایی پدید آورد؛ فرآیندی که پیامدهای اجتماعی آن تا دهه‌ها بعد در ساختار مالکیت و مناسبات قدرت در روستاهای غرب کشور باقی ماند.

کتاب‌نامه

- درخشانی، علی اکبر (بی‌تا). خاطرات سرهنگ علی اکبر درخشانی، بی‌نا
شایان کرمی و داریوش رحمانیان، (۱۳۹۸). "مالکیت اختصاصی در کرمانشاه (پهلوی اول)". پژوهشنامه
تاریخ‌های محلی ایران، ۸، شماره اول - پیاپی ۱۵ - پاییز و زمستان ۹۸، صص ۹۱-۱۰۴. doi: 10.30473/lhst.2020.33181.1903
- مطلبی مطلب. (۱۴۰۳). "بررسی ساختار و کارکرد تشکیلات اداره املاک اختصاصی غرب (۱۳۰۴-۱۳۲۰)". تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی ۶ (۱۲)، pp. 272-322. doi: 10.22034/irs.2025.511849.1270
- مطلبی مطلب و شهرام غلامی (۱۴۰۴). پیامدهای اجتماعی و عمرانی گسترش املاک خصوصی رضاشاه
در کرمانشاهان، پژوهش‌های تاریخی، سال هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۶)، صص ۷۸-۶۱. doi: 10.22108/jhr.2025.145537.2797
- شهرام غلامی و مطلب مطلبی (۱۴۰۴). "پیامدهای اقتصادی گسترش املاک خصوصی رضاشاه در
کرمانشاهان (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه.ش)". تاریخ اسلام و ایران، صص ۶۵-۳۵. doi: 10.22051/hii.2025.51389.3041

سیاست‌های تملک اراضی و واکنش‌های اجتماعی: ... (مطلب مطلبی) ۲۸۹

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۱۰۴۴

ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰ / ۱۶۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۹۲۴۷

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۳۱۷۴

ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۵۹۷۰۶

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۸

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۸۰۷۲

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۸۱۰۸

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۳

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۲۰۵۲۸

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۲۱۰۴

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۳

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۸۲۱

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۱۶۵۴۸

ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۱۷۴۷

ساکما، پرونده شماره: ۳۲۰ / ۱۶۳